

DE ACHTERUITGANG VAN DE ORCHIDACEAE IN ZUID-LIMBURG I

door
J. H. M. HILGERS

Inleiding.

In 1965 werd door C. van Driel, W. Colaris en J. Hilgers een vegetatiekundige studie van de Berghofweide te Wylre ondernomen, als doctoraal onderwerp in de studie der biologie, voor het Instituut voor Systematische Plantkunde te Utrecht olv. professor Lanjouw en met assistentie van drs. J. de Smidt. Naast dit praktische werk in het veld, werd door mij een literatuurstudie gedaan over de achteruitgang van de Orchidaceae in Zuid-Limburg. Hierbij kreeg ik medewerking van mijn medestudenten C. van Drielen W. Colaris.

Dit werk steunt vooral op de uitgebreide gegevens van de Wever, een arts uit Nuth, die in deze streken veel botaniseerde. Hij verzamelde zeer veel soorten in zijn herbarium dat nu aanwezig is in het Natuurhistorisch Museum te Maastricht. Het is vooral bekend om zijn vele *Rubus*soorten en -variëteiten en om zijn vele *Orchidaceae*. De aantekeningen die bij dit herbarium behoren, bevatten gegevens over nagenoeg alle vindplaatsen van orchideeën, niet alleen in Limburg, maar ook van aangrenzend Duits en Belgisch gebied. Niemand kende Limburg uit floristisch oogpunt zo goed als deze verwoede botanicus. Het is ongelooflijk dat één man zoveel gegevens over deze gebieden heeft kunnen verzamelen.

Nadat de Wever stierf in 1947 werd het aantal gegevens belangrijk schaarser. Nu hadden we de grootste steun aan het herbarium en de schriftelijke gegevens van Grégoire. Wij willen hem hiervoor bedanken, ook voor de persoonlijke gesprekken, waardoor wij vele bijzonderheden op het spoor kwamen.

Hierbij bedanken wij ook Dr. Bruna en Dr. Dijkstra die beide veel gegevens verschaften over de historie van de nu nog aanwezige populaties.

De gegevens vanaf 1959 hebben wij vooral uit de jaarverslagen van Staatsbosbeheer. Hier is een woord van dank op zijn plaats voor Ir. Diemont, de voormalige consulente van

Staatsbosbeheer in Limburg, die ons vergunning gaf om in de reservaten te mogen kijken en studeren en die ons werk zeer gestimuleerd heeft. Zijn medewerker ter Horst bedankten wij voor het verstrekken van gegevens over vindplaatsen.

Een dankwoord ook aan de reservaatbewakers die in 1966 in de door hen bewaakte reservaten nauwkeurige tellingen verrichtten van de huidige populaties. Hier dient genoemd te worden de bewaker van het Gerendal van Loo, die een warm hart toedraagt aan zijn orchideeën en zijn orchideeëntuin. Hij was ons zeer behulpzaam tijdens ons onderzoekjaar en hij wees ons vele vindplaatsen.

Er wordt in deze studie een uitzondering gemaakt voor het geslacht *Dactylorchis* (Klinge) Vermln. De systematiek van deze groep is zeer moeilijk en het is nauwelijks mogelijk soorten en ondersoorten te determineren in het veld. Daarbij is er een grote verwarring in de literatuur over de naamgeving. Weliswaar is het herbarium de Wever voor deze groep bewerkt door Vermeulen, maar in de schriftelijke gegevens is de nomenclatuur van de Wever zelf en dus van vóór Vermeulen gebruikt en dit maakt deze zaak erg gecompliceerd. Hier zij verwezen naar het proefschrift van Vermeulen over *Dactylorchis*.

In het algemeen is de achteruitgang van de soorten *Dactylorchis* *desastreus* in Zuid-Limburg. Dit komt hoofdzakelijk omdat de gebieden en de plaatsen waar soorten uit deze groep voorkomen vrijwel overal in cultuur gebracht zijn en er geen reservaten voor bestaan. Met name op de Brunssummerheide, waar unieke ondersoorten en variëteiten voorkwamen is nauwelijks meer een orchidee te vinden.

Dactylorchis-populaties zijn hier zeer schaars geworden, evenals in de fluviale gebieden, waar we alleen nog maar, met kunstmest bemeste, cultuurweiden zonder orchideeën aantreffen. In de reservaten van het Krijtdistrict komt eigenlijk alleen maar een kalkvariëteit van *Dactylorchis maculata* (L.) Vermln. voor en deze heeft standgehouden met name in het Savelsbos-complex en op de Berghofweide bij Wylre.

Dactylorchis incarnata (L.) Vermln. is waarschijnlijk voorgoed verdwenen en alleen *Dactylorchis majalis* (Rchb.) Vermln. is hier en

daar nog te vinden, met name bij Elsloo in het Maasdal. *Dactylorchis praetermissa* (Druce) Vermln. is een enkele keer vermeld maar is hoogstwaarschijnlijk verdwenen in Zuid-Limburg.

De achteruitgang van de orchideeën zal behandeld worden per soort. De soorten zullen in dezelfde volgorde besproken worden als de volgorde in de flora van Heukels, dus te beginnen met het geslacht *Ophrys*. De studie zal in afleveringen in het Maandblad verschijnen. Eventueel zullen er nog tabellen gegeven worden over de historie van de populaties in bekende reservaten.

Wij bedanken het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg dat zij deze gegevens in het Natuurhistorisch Maandblad willen opnemen. De studie pretendeert niet volledig te zijn, maar een zo goed mogelijke reconstructie te geven van de grote achteruitgang der Orchidaceae (uitgezonderd *Dactylorchis*) vanaf 1900 tot 1966.

Tenslotte en niet in het minst wil ik mijn vrouw bedanken voor het uitwerken van vele tabellen en gegevens.

Ophrys insectifera L., vliegenorchis.

De vliegenorchis komt in Zuid-Limburg alleen voor in het krijtdistrict en eigenlijk in twee verschillende biotopen. Ze kan groeien in bossen en dan vooral in de bosranden en langs bospaden, maar ze kan ook voorkomen in de kalkweiden op de hellingen, echter dan meestal in de nabijheid van het struweel of de bosrand. Het optimum ligt in de bosmantelgezelschappen of in de zoomgezelschappen langs de bosmantels, die de eikenhaagbeukenbossen begrenzen. Het is daarom niet zozeer een kensoort van het Mesobrometum, dan wel een differentiërende soort ten opzichte van andere droge graslandgezelschappen.

Behalve in Zuid-Limburg schijnt de vliegenorchis vroeger nog op Walcheren voorgekomen te zijn, volgens *Heinsius* en *Thijssse*. De vliegenorchis is de meest noordelijke *Ophrys*soort en komt voor tot in Scandinavië. De bijenorchis, *Ophrys apifera*, is een soort die zijn noordgrens zuidelijker bereikt en nog zuidelijker komt voor de spinnenorchis, *Ophrys aranifera*,

die volgens de Wever nooit in Zuid-Limburg gevonden is. Deze soort komt wel voor in België. In totaal zijn er tussen de 50 en 60 vindplaatsen vermeld in het krijtdistrict door de Wever, Grégoire en anderen. Nu is het aantal bekende vindplaatsen geslonken tot 15 á 20. In veel reservaten komt ze nog voor en soms op verschillende plaatsen. Deze soort zal standhouden zolang er eikenhaagbeukenbossen op de krijthellingen zullen groeien.

De populaties omvatten meestal tientallen exemplaren of soms maar een enkel exemplaar. Hier en daar vinden we nog een plaats waar honderden individuen bij elkaar voorkomen, zoals in het Gerendal. Het Gerendal en zijn omgeving is het centrum van de verspreiding in Zuid-Limburg en hier komt ze nog het meeste voor.

Vliegenorchis, Eyserberg.

Foto-archief dr. de Wever.

Er volgt nu een tabel van gemeenten en vindplaatsen en de laatste opgave der vindplaatsen van de nu nog vrij algemene vliegendorchis.

Gemeente	Vindplaats	Laatste opgave
Maastricht	1. Caestert	1 ex. 1951. Grégoire.
"	2. Lichtenberg	1930-1940. De Wever
"	3. Rode Haan	1930-1940. De Wever
"	4. Noordelijke Pietersberg	1943. Thijssse.
"	5. Louberg	1930-1940. De Wever.
Gronsveld	6. Riesenbergr	3 ex. 1966. Vluggen SBB.
"	7. Trichterberg	1930-1940. De Wever.
"	8. Rijckholt	1930-1940. De Wever.
St. Geertruid	9. Eijdsdenerbos	1930-1940. De Wever.
Wijlre	10. Keuteberg	106 ex. 1966. Van Loo SBB.
"	11. Esscheberg	1930-1940. De Wever.
"	12. Beritzenhoven	1943. Grégoire.
"	13. Stokkembos	Enkele ex. 1965. Hilgers.
"	14. Dolsberg	Tientallen ex. 1965. Hilgers.
"	15. Berghoeven	1930-1940. De Wever.
"	16. Wijlrebos	11 ex. 1966. Van Loo SBB.
"	17. Dekensbos	1930-1940. De Wever.
"	18. Etenaken	1930-1940. De Wever.
"	19. Gronzelcput	1965. 10 ex. Hilgers.
Valkenburg	20. Schaersberg	1950-1960. 3 x. Hilgers.
"	21. Gerendal	1966. 113 ex. Van Loo SBB
"	22. Gerendal (Oombos).	1966. 400 ex. Van Loo SBB.
"	23. Sousberg	1966. 7 ex. Van Loo SBB.
"	24. Ingwegen	1930-1940. De Wever.
"	25. Korbos	1930-1940. De Wever.
"	26. St. Jansbos	1964. Tientallen. Van Loo SBB.
"	27. Sibbergrub-Biebos	1966. 2 ex. Van Loo SBB.
"	28. Körversbos	1930-1940. De Wever.

Gemeente	Vindplaats	Laatste opgave
"	29. Geböschke	1930-1940. De Wever.
Klimmen	30. Croubeek	1930-1940. De Wever.
"	31. Kaarderbeek	1930-1940. De Wever.
"	32. Ransdaal (Veurderhei)	1930-1940. De Wever.
"	33. Karstraat	1930-1940. De Wever.
Voerendaal	34. Wrakelberg, Kolmont	1930-1940. De Wever.
"	35. Haeren, Lindelauf	1930-1940. De Wever.
"	36. Daalhoeve, Putberg	1966. 15 ex. Dijkstra en De-mollin SBB.
"	37. Keversberg	1930-1940. De Wever.
"	38. Kunderberg	1930-1940. De Wever.
"	39. Winthagen	1932. De Wever.
Schimmert	40. Hazendel	1948. Grégoire
Gulpen	41. De Bek	25. ex. 1966. Dijkstra.
"	42. Gulperberg	1930-1940. De Wever.
"	43. Ozebos	1947. Grégoire.
Eys-Wittem	44. Eyserberg	1943. Grégoire.
"	45. Overeys,	1930-1940. De Wever.
"	46. Wittem	Goedenraad 1930-1940. De Wever.
"	47. Mechelen, Schweiberg	1930-1940. De Wever.
"	48. Wagelerbos	1963. Talrijk vlg. SBB.
"	49. Onderste bos, Epen	1949. Grégoire.
Vaals	50. Lemiers	1930-1940. De Wever.

Ophrys apifera Huds., bijendorchis.

In Zuid-Limburg is de bijendorchis altijd een zeldzame orchidee geweest. De Wever heeft wel verschillende vindplaatsen gekend, maar de populatiegrootte was nergens groot. Het grootste aantal van één vindplaats was 18 exemplaren, die hij in 1927 vermeldde van de Kunderberg. Merkwaardigerwijs noemde hij nooit de Wrakelberg bij Ubagsberg in de gemeente Voerendaal als vindplaats. De Wrakelberg is later o.a. om het voorkomen van de bijendorchis als reservaat aangekocht door Staatsbosbeheer. Hier werden in 1961 niet minder dan 700 exemplaren geteld door de reservaatbewaker van

Loo. Daar de Wever zeer consciëntieus alle aan hem, en de andere plaatselijke botanici, bekende vindplaatsen noteerde, ben ik geneigd te denken dat deze vindplaats van recente datum is.

Aanwijzingen hiervoor kunnen we bij de Wever zelf vinden. Hij vermeldt nl. dat in de buurt van de Wrakelberg, nogal eens nieuwe vindplaatsen ontdekt werden van de bijenorchis op opgeworpen kalkheuvels bij de kalkovens. Zo vermeldt hij in 1936, 5 individuen bij de kalkoven aan de Guliker en hij zegt hiervan dat het spontane zaailingen moeten zijn. Ook op opgeworpen krijt bij de vroegere kalkoven tegenover Haeren vond hij 11 spontane zaailingen in 1936.

Het kan zijn dat de Wrakelberg aan zijn aandacht ontsnapt is, bv. omdat er toen maar weinig exemplaren stonden, maar het is hoogst onwaarschijnlijk dat hij honderden individuen niet gezien heeft. Gezien het voorgaande durf ik te beweren dat na aankoop van dit reservaat door Staatsbosbeheer de populatie van deze orchidee vooruit is gegaan. Weliswaar fluctueert de grootte van de populatie zeer, maar in goede jaren kunnen we hier honderden bijenorchissen verwachten.

De andere nu nog bekende vindplaats is de Kunderberg, waarvan de Wever in 1927 reeds 18 exemplaren vermeldde, als het grootste aantal dat ooit op een vindplaats in Limburg aangetroffen had. In het uitzonderlijk goede bijenorchissenjaar 1961 werden hier 250 individuen geteld en in 1966 nog altijd 45 exemplaren. Ook hier is waarschijnlijk sprake van vooruitgang sinds de Kunderberg reservaat is.

In de Levende Natuur van juni 1916 vermeldt Sipkes het voorkomen van 56 exemplaren voor Zeeuws-Vlaanderen. Hij noemde dit de grootste vindplaats tot dan toe in Nederland gevonden. Of de bijenorchis nu nog voorkomt in onze duinen is mij niet bekend, maar het is duidelijk dat de Wrakelberg en de Kunderberg de twee laatste, dan wel twee van de laatste vindplaatsen zijn in Nederland. De natuurbescherming heeft deze orchidee gered voor onze flora.

Het is mogelijk dat de bijenorchis teruggevonden wordt op de volgende door de Wever en Grégoire genoemde vindplaatsen, waar ze nu waarschijnlijk verdwenen is:

Gemeente	Vindplaats	Laatste opgave
1. Valkenburg	Schaesberg	5 ex. in 1912 1 ex. in 1916
2. Maastricht	St. Pietersberg	3 ex. in 1924 3 ex. in 1927
3. Gulpen	Gulperberg	weinig in 1936 5 ex. in 1936
4. Gronsveld	Riesenberg	11 ex. in 1936 ? in 1947
5. Wylre	Keutenberg	? in 1948 ? in 1948
6. Voerendaal	Kalkoven Guliker	? in 1951 ? in 1951
7. Voerendaal	Kalkoven Haeren	? in 1961
8. Valkenburg	Gerendal	De Wever
9. Voerendaal	Putberg	De Wever (h)
10. Kadier en Keer	Wolfskop	De Wever
11. Eys-Wittem	Eyserberg	Grégoire (h)
12. Vaals	Lemiers	Grégoire (h)
13. Kadier en Keer	Rozenkoelen	Grégoire (h)
14. Kunderberg:	18 ex. in 1927. De Wever ? in 1951. Grégoire. ? in 1952. 250 ex. in 1961. Van Loo en Demollin 30 ex. in 1962. " " 15 ex. in 1964. " " 45 ex. in 1966. " "	
15. Wrakelberg:	? in 1951. Grégoire. ? in 1952. honderden ex. in 1957. " " in 1958. " " Van Loo en Demollin. " " in 1959. " " Van Loo en Demollin. 250 ex. in 1960. Van Loo en Demollin 700 ex. in 1961. " " 10 ex. in 1962. " " 120 ex. in 1964. " "	

In Zuid-Limburg zijn minstens 15 vindplaatsen beschreven van *Ophrys apifera* Huds. Hier van zijn er nu nog 2 bekend. Deze vindplaatsen bevinden zich in reservaten van Staatsbosbeheer, met name de Wrakelberg en de Kunderberg in de gemeente Voerendaal. De kans dat de bijenorchis teruggevonden wordt buiten deze reservaten is gering.